

СТРАТЕГІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЧНЕВОГО ПОВСТАННЯ 1863-1864 рр. В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА ПЕРЕШКОДИ В ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Розглянуті фактори, що обумовили застосування польською шляхтою модерної стратегії мобілізації усіх верств суспільства для участі в повстанні; причини стримування процесу демократизації свідомості, на прикладі Правобережної України.

Ключові слова: повстання, шляхетська ієрархія, націоконструювання, прокламації, демократизація свідомості.

Rассмотрены факторы, обусловившие использование польской шляхтой современной стратегии мобилизации всех слоев общества для участия в восстании; причины сдерживания процесса демократизации сознания, на примере Правобережной Украины.

Ключевые слова: восстание, шляхетская иерархия, нациоконструирование, прокламации, демократизация сознания.

The article considers the factors which caused the use by the Polish gentry of the modern strategy of mobilization of all strata of the society for the participation in the revolt, as well as the reasons for control the process of consciousness democratization, on the example of the Right-Bank Ukraine.

Key words: revolt, gentry's hierarchy, nation forming process, proclamations, consciousness democratization.

Січневе повстання 1863-1864 рр. в Українському Правобережжі, як відомо, не мало значних успіхів. Не підтримали його не лише українці, але й польська шляхта приєднувалася до виступу надзвичайно не рішуче. Серед причин такої пасивності був не лише природний острах (через непевність можливих наслідків повстання), але й неабияку роль зіграла структура польської спільноти, що мешкала в Правобережжі. Зокрема, значна диференційованість шляхти, із нездоланною різницею умов життя між магнатами та «обивателями» (як називали шляхтичів-землевласників), з одного боку, й малоземельними та безземельними чиншовиками, що, часто, заробляли на життя важкою фізичною працею, з іншого боку. До того ж, проти останніх (за мовчазної згоди перших) було розв'язано справжню війну імперською владою, яка не визнавала шляхетських привілеїв за людьми, що не мали належного землеволодіння. Увесь драматизм тієї боротьби «на знищення», власне декласацію безземельної шляхти – «гербової голоти» ґрунтовно розкрив Даніель Бовуа в трилогії з історії російсько-польських взаємин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – упродовж XIX ст. [2; 3; 1].

Проте, готуючи Січневе повстання, польські активісти прагнули залучити до його участі максимально всі верстви суспільства, а тому розгорнули широку пропаганду задля демократизації свідомості всіх потенційних його учасників. Усвідомлюючи зміст новизни стратегії, яку обрали польські патріоти, канцелярія III відділення у березні 1859 р. інформувала київського генерал-губернатора, що поляки

втратили сподівання на допомогу західних держав у відновленні Польщі і тепер усіх своїх сил докладають, аби розбурхати громадськість і, більше того, об'єднати зусилля громадськості Російської імперії із загальноєвропейським рухом: «...переконавшись ще раніше в неможливості досягти успіху самостійними діями [поляки – Ю.З.] протягнули руку Мацініні [власне, Джузеппе Мадзіні – Ю.З.] та Костакі [Йдеться про героїв національно-визвольних рухів тогочасної Італії та Румунії. – Ю.З.], аби разом з ними прагнути до однієї спільної мети, тобто до зруйнування нинішнього політичного і суспільного порядку в Європі» [9, арк. 2-2зв.]. З глибоким розумінням загальноєвропейських політичних процесів, у Записці констатовалося, що поляки пов'язували свій неуспіх повстання у 1848 р. із тим, що піклувалися тоді виключно своїми інтересами, а нині всі європейські народи потребують політичного перевороту, тож цим вони і хочуть скористатися і намагаються «скріпити союз зі всіма слов'янськими племенами, а цю найбільше з «руськими» [У цьому випадку «руські племена» треба розуміти у автора Записки як традиційну для самодержавної свідомості зібрану назву т. зв. «триединої руської нації» – українців, білорусів, росіян – у тогочасних назвах: «племен» «малоросів, білоросів та великоросів» – Ю.З.] та підняти повстання одночасно на всіх землях слов'янського світу, за одностайною згодою із жителями Галіції, Кракова та України» [9, арк. 3-4]. Такі дії, констатував далі автор Записки, цілком узгоджуються із планами Д. Мадзіні і спокуюшають

суспільство проголошеною метою вирівнювання прав людей та народів і особливо – «створенням Слов'янських об'єднаних штатів, де кожне плем'я зберігало б незалежне життя та самостійний устрій» [9, арк. 4].

Отже, головною в підготовці повстання стала ідея, що до боротьби треба залучати всі верстви суспільства, а задля такої загальної мобілізації, організатори прагнули поширити переконання, що народ не має чекати ласки царя, а повстанням домогтися свого. Лише спільною хвилею спротиву всього народу – всіх верств, різної етнічної належності, різних віросповідань, від малого до старого, включно із жінками – лише таким повстанням можна здобути бажаного результату. А отже, всі дії агітаторів та активістів спрямовувалися на «розбурхання» та згуртований виступ якомога більшого числа людей. Це констатувала й російська влада. Так, в огляді стану Київської, Подільської та Волинської губерній за 1861 р. говорилося, що «в останніх числах серпня, коли з більшою силою відновився патріотичний рух у Царстві Польському, активізувався також патріотичний рух серед польського населення краю [тобто, в Українському Правобережжі – Ю.З.]; на цей раз він набув більш серйозного характеру. З боку агітаторів вживалися всі заходи, аби якомога більше поширити рух і зробити його загальним, народним. Знову почався спів патріотичних гімнів в костелах, носіння трауру [траур був оголошений польськими демократами обов'язком всіх поляків після розстрілу російськими військами демонстрації у Варшаві в лютому 1861 р. – Ю.З.], національного одягу та різних умовних символічних знаків, встановлення в публічних місцях хрестів на спомин убитих у Варшаві; зрештою, відбувалися спроби порушення громадського спокою» [7, арк. 15].

Власне, поляки взяли на озброєння гасла та тактику націотворчого, націоконструюючого змісту. Витворено було ідею-міф про спільне історичне щасливе минуле – демократичну шляхетську республіку Річ Посполиту, яка втрачена через зловмисні, загарбницькі дії підступних та жорстоких ворогів. Вони зламали історично усталений хід розвитку, нав'язали свої варварсько-деспотичні порядки та закони, неприродні для «Нашого» демократичного, за своїм світоглядом народу і знущаються з «Нас», вказуючи що і як «Нам» робити, забороняючи «Нам» рідну мову, визначаючи «Нам» зміст освіти, зброєю понукаючи «Нас» на «Нашій» рідній землі. А отже, вихід один – усім «Нам» разом треба постати та раз і назавжди прогнати цих зухвалих зайд із рідної домівки.

Найважливішою складовою в націоконструюючому міфі є саме ідея єдності суспільства – всі як один мають об'єднатися навколо спільної для всіх святині – Вітчизни, а допоки вона у неволі – в жодного із «Нас» немає інших важливих справ, у жодного не може бути приватних інтересів, кожен із «Нас» – синів і дочок «Нашої» Вітчизни є рідним братом та сестрою для всіх своїх співвітчизників, а отже «Ми» – єдина родина і в цьому головна «Наша» сила. Реалізуючи саме таку ідейну парадигму, польські демократи прагнули залучити на свою

підтримку й українське селянство. Однак, реалії життя, зонайперше, жорстко стратифіковане суспільство, станова ієрархія, із надзвичайно віддаленими полюсами, де, з одного боку, – світ утіх магнатів з «обивателями», а з іншого – злидні, неписьменність, забобонність та провіденціалізм селян, а ргіогі не могли забезпечити бажаного, належного ґрунту для повноцінного та адекватного сприйняття гасел та ідей демократів-патріотів. Тож окремою проблемою, яка постала перед польськими «націоконструкторами» в Українському Правобережжі, була повна апатія до їхніх закликів з боку українського селянства.

Скільки не «вмовляли» польські демократи, апелюючи і до сердець, і до розуму селян, реакцією було лише роздратування і навіть бажання приборкати агітаторів [6]. Ніколи український селянин не відчував єдності з поляком та і не міг себе позиціонувати «єдинокровним братом» польського шляхтича, як про те стверджували в прокламаціях останні. Хоч багато хто із малоземельної шляхти (а саме вони були найактивнішими агітаторами українських селян на підтримку повстання в Українському Правобережжі) мало чим відрізнявся за способом життя та статками від селян, до того ж, усі вони були україномовними. Однак, від участі у повстанні відцуралися навіть декласовані, зубожілі колишні шляхтичі-чиншовики, вони не вірили своїм заможним «побратимам» – шляхтичам – «панству», яке їх зрадило московській владі (мовчки погоджуючись із політикою «декласації»), тож селяни, насправді, були ще більше віддаленими від інтересів реставраторів Речі Посполитої. Надто вже контрастували слова із агіток та маніфестаційних закликів із реаліями повсякдення. Отже, заходи шляхти сприймалися селянами як справа «панів-поляків» і переконати їх в доцільності спільного польсько-українського виступу «за нашу і вашу свободу» проти московської влади не було жодної можливості.

Попри труднощі із просуванням націоконсолідуючих ідей навіть серед шляхти, а ще більшою мірою серед селян робота польських демократів у цьому сенсі, була налагоджена досить системно та грамотно. З території польських земель ці ідеї швидко поширювалися і в Українське Правобережжя. Приміром, київський генерал-губернатор Іларіон Васильчиков у липні 1861 р. надіслав губернаторам підпорядкованого йому краю (київському, подільському та волинському) розгорнуте інформування-застереження, що в Царстві Польському з'явився заклик під заголовком «Послання до усіх співвітчизників», де запламовано та перекручено – писав начальник краю – подавалися всі дії та розпорядження Росії, Австрії та Пруссії на колишніх польських землях, а водночас робився заклик до боротьби із урядами вказаних держав [4, арк. 8–9]. Причому, «Послання» застерігало, що боротися потрібно моральною силою, уникаючи демонстрацій, які оголошувалися можливими лише у виняткових випадках. Автори «Послання» заохочували всіх поляків до порозуміння, взаємної любові, а також участі в заходах щодо «підняття селян до рівня з поміщиками». Засобами такого «підняття» називалися очиншування селян (що мало стати першим кроком

на шляху переведення їх у стан власників землі), а також надання селянам освіти (задля чого агітка закликала до створення шкіл). Загалом, усі поляки мали перевиховати себе, і в новому дусі виховати молоде покоління – всі разом мали виказувати в усьому недовіру уряду, не шукати в нього жодної допомоги, самостійно вирішувати можливі суперечки і конфлікти, не звертаючись до судів та урядових установ.

Окремо автори «Послання» зверталися до євреїв, яких називали «такими ж поляками, тільки іншої віри» і закликали їх до спільних зусиль і спільної праці задля блага і незалежності Польщі. А також до «жителів Литви і Руси» (жителями Руси, або русинами – називали в тогочасній польській термінології українців; жителями Литви називали не лише, власне литовців, але й білорусів), аби вони зневажали всі настанови росіян і німців, котрі прагнуть «посіяти розбрат поміж співвітчизниками, що проживають на різних землях Польщі». Крім того – звертав увагу І. Васильчиков – прокламація заохочувала всіх молитися за звільнення Польщі, облишити розкоші, гуляння, недоречні веселощі, носити траур, не послуговуватися ніколи на польській землі німецькою та російською мовами. А ще, переконати поміщиків чинити по-братськи з селянами, уникаючи і проганяти із кола спілкування людей, які служать уряду. Також, прокламація повчала шукати засобів до існування (матеріальних статків) не в службі, а в ремеслах, торгівлі та іншій корисній праці. А водночас, не марнувати грошей, а жертвувати їх на потреби Польщі, на допомогу бідним, на зброю, на книги та ікони польські [4, арк. 8–10].

Досить показовим у цій самій справі є документ-заклик до участі у відзначенні річниці Городельського зібрання (Городельська унія 1413 р. була продовженням традиції, закладеної ще Кревською унією 1385 р., спрямованою на поширення Польщею свого впливу на землі далі на схід у спосіб заохочення еліт Литви, Білорусі та України перевагами польського шляхетського права). Автори прокламації відверто міфологізували зміст та значення Городельської «згоди», підносячи її як момент добровільного єднання «народів» Польщі, Литви та Руси. «Єднання це було лише формальністю і, певною мірою, підтвердженням дійсного і добровільного об'єднання народів під скіпетром Польщі при Владиславі Ягайлі. У цій події, винятковій в історії народів, взаємна симпатія та ідея свободи зайняли місце перемог та завоювань, – говорилося в прокламації, – оминати цей факт, не надаючи йому належного значення за теперішніх обставин, не освятити всезагальним народним святкуванням цього дорогого для нас спогаду, значило б зректися в очах Європи народу і власного сумління – свого минулого і майбутності» [4, арк. 13–14 зв.].

Однак, наскільки не просто було полякам у своєму ієрархізованому середовищі реалізувати подібні ідеї та заклики, свідчить цілий ряд документів. Так, у лютому 1861 р. поміж очільниками польського заможного дворянства (поміж предводителями) виник конфлікт на Київщині. Звенигородський повітовий предводитель змушений був

виправдовуватися перед генерал-губернатором, що він «збирав гроші з поміщиків Звенигородського повіту (нібито по 6 коп. з селянської душі, в залежності від числа селян, якими володів поміщик) цілком законно і не зі злими намірами». Він звертався до доброї волі заможніших поміщиків, аби вони доповнили складку, яку розпочав збирати, з дозволу уряду іще його попередник – на допомогу особам, що повернулися за «височайшою милістю» (тобто за амністією, оголошеною при коронації Олександра II у 1856 р.) із Сибіру в Київську губернію [10, арк. 6–6 зв.]. А далі, в цій же справі довгий, слізний лист губернського предводителя дворянства генерал-губернатору, в якому автор скаржився, що в очах Звенигородського повітового предводителя виглядає донощиком, а тому назавжди втратив своє добре ім'я: «Наскільки з обов'язку громадянина вважаю, що навіть найскромніша службова посада зобов'язує присвятити свої труди і пізнання державі [в умовах самодержавної Росії, читай: государю – Ю.З.], настільки ж гидується бути ябедою та донощиком, а до того ж ще й брехливим, вважаю це безчестям дворянському імені» [10, арк. 12–14 зв.].

Ще більш драматичні події розгорнулися на Волині влітку 1861 р. Волинський губернатор повідомляв генерал-губернатору, що поміщик Новоград-Волинського повіту Владислав Свейковський буцімто мав дуель у Кременецькому повіті, поблизу австрійського кордону, із поміщиком Бердичівського повіту Адамом Вележинським. Підставою стало те, що В. Свейковський, кавалер ордена Св. Станіслава, у своєму селі збудував православну церкву, за що отримав адрес-лист з осудом від місцевих поміщиків (близько 80 осіб), які називали його поведінку негідною, а один із них, саме А. Вележинський, викликав остракізованого на дуель. Хоч дуелі і не було, – завершував свій лист губернатор, – однак вона може статися у будь-який час, враховуючи настрої обох суперників, оскільки близько 70 або 80 місцевих поляків звинувачує Свейковського в надмірній відданості уряду [13, арк. 1–4].

За місяць кременецький справник повідомляв рапортом генерал-губернатору, що в будинку графа Мартина Тарновського в м. Березцях відбувся з'їзд поміщиків Волинської і Подільської губерній, в якому брали участь близько 60 осіб почесних дворян. Підставою зібрання були проводи М. Тарновського, який від'їжджав закордон, але, водночас, там розглядався також конфлікт між В. Свейковським та А. Вележинським. Дворяни визнали А. Вележинського винним, і він у їхній присутності просив у В. Свейковського вибачення. Таємний нагляд, – додавав справник, не дає підстав підозрювати згаданих дворян ні в чому політично осудному [13, арк. 6–8 зв.].

За умови настільки непростих стосунків поміж польською шляхтою (дворянством) у ставленні до «польської справи», можна уявити труднощі, які їх спіткали в намаганні залучити на свою сторону «нешляхетські верстви». Однак, попри невдачі і навіть опір, такі зусилля здійснювалися активно і послідовно. Вже навесні 1861 р. начальник III від-

ділення князь Василь Долгоруков повідомляв київському, подільському та волинському генерал-губернатору князю Іларіону Васильчикову, що він має інформацію про деяких польських поміщиків Правобережжя, які, бажаючи, з політичних міркувань схилити на свій бік селян і налаштувати їх проти уряду поширюють чутки, що вони – поміщики хочуть надати селянам землю задарма, але цього не дозволяють росіяни і уряд, а тому поміщики, задля здійснення вказаної мети, складають план спільних дій проти всіх росіян [12, арк. 1–1 зв.]. Величезний масив агітацій та закликів, адресованих українським селянам, аби заохотити їх до спільного виступу проти московської влади, йшов упродовж 1861-1862 рр. [14] і у 1863 р. [8].

Розраховували поляки залучити на свою сторону також і євреїв. Так, вінницький городничий у квітні 1861 р. повідомив Подільському губернатору, а останній переслав список рапорту генерал-губернатору, що вінницький повітовий предводитель дворянства Людвіг Пеньковський відвідував місцевих єврейських купців і пропонував їм брататися, говорячи, що *«тепер євреї і поляки брати і повинні триматися разом за інтереси Польщі, щотепер ніхто із євреїв, навіть останній з них, не повинен називати його більше паном маршалком (Panie Marszałku), а тільки братом (Panie Bracie). Але купців це дуже насторожило, – продовжував городничий, – і вони мені відразу про це таємно оголосили, до того ж додали, що маршалок дуже невдоволений мною за перешкодження деяким їхнім [поляків – Ю.З.] політичним демонстраціям... і радив євреям написати на мене наклеп»* [11, арк. 1–2]. Надзвичайно показовою щодо польських сподівань є прокламація адресована євреям, яка зберігається в цій же справі. Вона завершується словами: *«Старозавітні брати! Ми віримо, що ви Поляки! Тільки в єдиній, вільній і незалежній Польщі... постане потреба поновлення забраних у нас законів!»* [11, арк. 37 зв.-38].

Подібні ідеї висловлювала також прокламація під назвою: *«Слухайте, наші брати Ізраїльтяне, слухайте! І душа Ваша нехай Живе!»* У піднесеному тоні, від імені євреїв документ закликав: *«Мужнійте, стійте впевнено разом із жителями Польщі і творіть благо! Вам відомо, що євреї зобов'язані піклуватися про благо тієї країни, у якій живуть. Тому і ми повинні поєднатися узами братерства з поляками і допомагати їм в усьому всіма засобами... Ми тільки маємо все застосувати, щоб бути в поміч нашим землякам – полякам. Тільки любов'ю і розумом ми можемо сподіватися покращити побут наш і всього Ізраїлю»* [8, арк. 156].

Парадоксальним, з першого погляду, однак цілком закономірним, з огляду на загальний розвиток подій виглядає той факт, що у 1863 р. польські повстанці прагнули залучити на свою сторону навіть російських старообрядців. Зрозуміло, що апелювати на їхню адресу, закликаючи до спогадів про спільне «щасливе минуле» життя в «спільній» державі – Речі Посполитій, як і називати їх «поляками, тільки іншої віри» – не було жодного сенсу. Тому, у прокламаціях до старообрядців акцентувалося на перевагах волі та принципів народного представництва, які цілком

зневажені були в Російській імперії. *«Не сьогодні, то завтра христоролюбиве воїнство наше піде на Москву [аби – Ю.З.] виборних від народу на земський собор скликати зі всієї землі, а лиходіїв закордон, до німців проженуть... Щоб впровадити у нас порядок побожому, а не по-німецьки, і не по-французьки, і не по-англійськи. Щоб Земля Святоруська миттєво вийшла з-під рабства, і дісталася своєму законному з-прадавна володарю Народу Святоруському...»* [5, арк. 2–5]

Отже, проблеми внутрішньо-польських протиріч, що існували між прихильниками та активними співробітниками у підготовці подій 1863 р., з одного боку, та, навпаки – пасивними, чи, навіть, дієвими супротивниками повстання, з іншого – були, насправді, конфліктом поміж двома типами мислення, поміж двома системами світоглядних цінностей. З одного боку, ряд людей, перебуваючи під впливом західноєвропейських демократизаційних процесів, під впливом ідей, що поширювалися разом із працями Ж. Ж. Руссо, Й. Гердера, Й. Фіхте, Д. Мадзіні – бажали змін, з якими кожен міг би почуватися вільною людиною у вільній власній державі. Це були ті поляки, котрим було не комфортно в умовах Російської імперії, що відбирала у них єдине, чим вони насправді володіли – їхню ідентичність, тобто їхню польськість – з мовою, з успадкованими релігійними та культурними традиціями, з міфологізованими переконаннями про велич славної історії рідної Вітчизни і т. п. Носіїв такого світогляду можна назвати людьми з націоналізованою свідомістю – вони мріяли про життя польської нації в Польській національній державі.

З іншого боку, поляки, які користувалися неабиякими благами в умовах уже існуючих (у Російській імперії) порядків, звісно, не могли не остерігатися, аби не втрапити в немилість та не позбутися свого соціального комфорту. Тож, хоч і немає підстав категорично відмовляти цим людям у наявності в них національних почуттів, але й досить складно говорити про якийсь рівень їхньої національної свідомості. Певно критерієм націоналізації їхньої свідомості може виступати готовність кожного з них зокрема, або не готовність жертвувати особистими благами задля реалізації ідеї «національної справи». Насправді, лише поодинокі представники заможного шляхетства стали відчайдухами, що зважилися відкрито виступити на боці повстанців. Натомість, більшість не могла, аби «не втратити гонору», не виявляти у «колі своїх людей» симпатій чи навіть матеріальної підтримки, однак воліли це робити потай, щоб не накликати на себе репресій та не позбутися тих благ, якими втішалися. І, природно, беручи «участь в справі», сподівалися ці блага поліпшити. Не можна й уявити інших бажань, аби «обивателі» – заможні землевласники, в здобутій-відновленій польській державі погодилися б, хоч якоюсь мірою, поступитися та позбутися свого впливу, слави та статків. Щоправда, втаємниченість їхнього «сприяння» повстанцям була доволі відносною. Тому після подій 1863 р. слідчі комісії сотнями «викривали причетність» заможних землевласників й притягували їх до відповідальності, спочатку арешто-

вуючи їхнє майно, а після «доказів» – конфісковуючи. Подібно тому, як події Листопадового повстання 1830-1831 рр. потягли за собою рішучу декласацію безземельної шляхти, Січневе повстання 1863-1864 рр. дало старт війні росіян із польськими землевласниками в Правобережній Україні; розпочалася, за влучним виразом Д. Бовуа, «битва за землю» [1, с. 21–77].

Тож узагальнюючи проблему внутрішньо-шляхетських світоглядних протиріч, є підстави говорити про існування на середину XIX ст. двох систем світоглядних ідеалів, двох парадигм поцінювання світу та «себе» в цьому світі. Ці дві системи антагоністично протипоставилися між собою, а відтак – розкололи суспільство на носіїв станового (що мав тяглість із середньовіччя) та громадянського (модерного, що підносив цінності Французької революції) способів мислення. Ієрархізоване сприйняття соціальної дійсності, яке тотально панувало у свідомості загалу (особливо селянських мас), надзвичайно повільно та з великим спротивом поступалося

націоналізованій свідомості. Світ «належав» владним та заможним, і в цьому були переконані не лише вони самі. В старошляхетській польській традиції, приміром, поняття «поляк» ототожнювалося виключно із шляхтичем і жодним чином не поширювалося на польських (за етнічною належністю) селян, так само і Польща була державою польської шляхти і нікого більше. Як зауважує, приміром, Хелена Бродовська, польські селяни середини XIX ст. не розуміли поняття «народ», називаючись Мазурами, Крупами чи іншими локально-етнографічними назвами, за народ польський уважали виключно шляхтичів. Саме тому, після скасування кріпацтва селяни навіть опиралися відродженню Польської держави, бо боялися аби з її поновленням не повернулося панщинне життя [15, s. 19–20].

Зрештою, і польська шляхта попри свою «рівність перед законом» надзвичайно чутливо ставилася до критеріїв заможності, а також спроможності чи неспроможності кожної особи впливати на державну політику.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа, [перекл. на українську Зої Борисюк]. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
2. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830 рр./ Даніель Бовуа, [з фанц. пер. Зоя Борисюк]. – Львів : Кальварія, 2007. – 296 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831-1863) / Даніель Бовуа. – К. : Вид-во «Фенікс», 1996. – 415 с.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф.228, оп.1, спр.3307.
5. ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 820.
6. Земський Ю. Українсько-польське непорозуміння в ході повстання 1863 року / Юрій Земський // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Матеріали наук. конф. – Ізяслав – Острог, 2006. – С. 259–265.
7. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК), ф. 442, оп. 38, спр. 881.
8. ЦДАК, ф. 442, оп. 369, спр. 291.
9. ЦДАК, ф. 442, оп. 809, спр. 61.
10. ЦДАК, ф. 442, оп. 811, спр. 25.
11. ЦДАК, ф. 442, оп. 811, спр. 79.
12. ЦДАК, ф. 442, оп. 811, спр. 95.
13. ЦДАК, ф. 442, оп. 811, спр. 117.
14. ЦДАК, ф. 442, оп. 812, спр. 4.
15. Brodowska H. Świadomość chłopów pokolenia powstania styczniowego/ Helena Brodowska // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Sectio F : Historia. – Lublin, 1993. – Vol. XLVIII. – S. 19 – 27.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Ю. С. Земський, 2011

Стаття надійшла до редколегії 09.02.2011